

A GYERMEK ÉS A FELNŐTT TEKINTETE

A műveltségről és a kánonokról

(*A metafizika élménye*) Kafka egyik korai novellájában találkoztam egy mondattal, amely azonnal felkeltette a figyelmemet és később is időről időre eszembe jutott. Talán azért is, mert nem értettem teljesen, noha éreztem, hogy valami olyasmiről szól, ami rám nézve is fontos. Az elbeszélésben egy férfi, aki a templomban a legbensőségesebben imádkozik, így szól az elbeszélőhöz: „Mindig, kedves Uram, vágyom arra, hogy a dolgokat olyannak lássam, amilyenek lehetnek, mielőtt megmutatkoznának nekem”. Sokáig nem találtam a kulcsot ehhez a mondathoz. Felírtam magamnak egy jegyzetfüzetbe, később még idéztem is egy könyvemben, amelyben a látás újkori történetéről írtam. Az előítélet-mentes látás nehézségeivel társítottam, miszerint bármire irányítsuk is a tekintetünket, soha nem vagyunk képesek kikapcsolni a tudásunkat, vagyis végső soron nem azt látjuk, amire a szemünket rászégezzük, hanem amit látni akarunk. Egy poharat, egy széket, egy könyvet látok, mondom, miközben szigorúan véve nem poharat, széket, könyvet látok, hanem formákat, alakzatokat, színmezőket, s csak a tudásom birtokában mondom egyből, hogy pohár, szék, könyv. De mit mondana a kutyám, ha képes lenne beszélni (anélkül persze, hogy bármiféle tudása lenne)? És mit mondana a csecsemő, aki először lát könyvet, poharat, s még nem tudja, mire szolgálnak?

Ilyesmikre gondoltam, s úgy véltem, hogy a végére jutottam annak, mire gondolt Kafka. Ám amikor egyszer éppen a tükör előtt álltam, váratlanul nem gondolatként ötlött fel bennem a mondat, hanem szabályosan felsértett. Néztem magamat, s belém villant, hogy persze, mindennél ismerősebb az arc, amit látok. Nincs a világon még egy arc, amit jobban ismernék. De vajon milyennek látnám magam, még mielőtt tudnám, hogy akit látok, az velem azonos? És ebből rögtön következett az, hogy milyennek látnak engem mások? Olyannak, amilyenek én magamat a tükör előtt állva? Vagy valaki mást, akitől én, ha az ő szemükkel tudnék nézni, visszariadnék, mondván: nem, ez nem én vagyok! Dermesztő volt ez a gondolat. Figyeltem magam, az arcot, amelyet a sajátoména mondok, amelyet, ha akarnék, se tudnék úgy nézni, mintha egy idegenhez tartozna. És közben éreztem, hogy bármilyen sokáig nézsem és vizsgáljam a tükörben ezt az arcot, soha nem fogom olyannak látni, mint mások. Még azok is, akik a hozzám legközelebb állnak és nap mint nap együtt vagyok velük, még azok is, ha leülünk reggelizni vagy vacsorázni, olyasvalakit látnak, akit én soha nem fogok látni. Ha látni tudnám magam kívülről, valószínűleg meglepődnék, mennyire különbözik attól, akit magammal azonosítok. Alighanem úgy járnék, mint amikor egyszer véletlenül egy felvételtől meghallottam a hangomat, nem tudva, hogy én vagyok az, és utána alig akartam elhinni, hogy tényleg magamat hallottam.

Ahhoz, hogy tényleg láthassam magam, elfogulatlanul, „objektív szemmel”, ki kellene lépnem önmagamból, el kellene hagynom a testemet. És ezzel együtt persze a tudatomat is. Vagyis el kellene szakadnom attól, amit úgy nevezek, hogy „én”. Ez azonban képzelenség. Éppen azt nem láthatom a maga torzítatlan „valóságában”, ami számomra a

Az írás a hollandiai NEXUS folyóirat felkérésére készült.

lehető legvalóságosabb, vagyis önmagamat. S ha mégis látnám, akkor már nem önmagamat látnám, hanem egy idegent, akivel nem szeretnék azonosulni.

Önmagam számára „én” vagyok, mások számára „te” – ennél mélyebb szakadékot nehéz elképzelni. Akár válságba is sodorhatna ez a felismerés – mint ahogyan biztos vagyok benne, hogy sokan nehezen birkóznak meg vele. Ám nem csupán lelki, pszichés problémáról van szó. Az Én bizonyosságába vetett hit azért tud megrendülni, mert az ember váratlanul ráébred arra, hogy a létezés, amelybe beleszületett, milyen határtalanul felülmúlja őt, s ő mennyire csupán elenyésző töredéke egy olyan hatalmas ismeretlenségnek, amelyet soha nem fog tudni meghódítani. A létezésem milliányi szállal fonódik egybe mindazzal, ami rajtam túl van. Kafka mondata a tudattal bíró ember és az őt felülmúló univerzum viszonyáról szól. A metafizika kérdéséről.

Minél körültekintőbben próbálok figyelni magamat, annál nagyobb az esélye, hogy előbb vagy utóbb átlépek a saját határainon és az idegenség élményében részesülök. Ilyenkor vigyázni kell, nehogy elvessek abban. Az önismeret az európai kultúra egyik legősibb parancsa: ismerd meg önmagad. *Gnóthi szeauton*: ez a felirat állt a delphoi jósdá bejárata fölött. De ott volt mellette egy másik felirat is: *méden ağan* – semmit se túlságosan. S ez az önismeretre is vonatkozik. Ezt sem kell a végletekig erőltetni, mert fennáll annak a veszélye, hogy az önismeret az énről alkotott kép és tudás tragikus összeomlásához vezethet. Az önismeret az én bizonyosságába vetett hit és bizalom megrendülését is eredményezheti. Oidipusz király intő példája szerint az ő legfőbb ellensége, az őt fenyegető bűnös idegen, akinek a felkutatására elindult, benne magában rejtőzött. De vajon jobban tette volna Oidipusz, ha neki sem kezd a bűnös felkeresésének? Nem. Tragédiája éppen az, hogy nem lehet nem elindulni az önismeret útján – és ugyanakkor ennek végén nem lehet nem megpillantani az Idegent. A döntés, hogy megkeresi az Idegent, a minden ember számára adott szabadság jele. Az viszont, hogy ez az Idegen benne magában lakozik, a mindenki felett ott lebegő végzetnek a megnyilvánulása. E paradoxonnal mindenkinek együtt kell élnie. Megoldás, ha egyáltalán van, az, hogy fel kell kutatni a bennünk lakozó Idegent – ez mindenkinek az egyik fő életfeladata –, s utána meg kell tanulni együtt élni vele. Nem kell megtagadni, de azt sem szabad hagyni, hogy átvegye fölöttünk az uralmat. *Méden ağan*: mindkét végletet érdemes kerülni, s annak módját kell megtalálni és kialakítani, hogy az Én és az Idegen miként tud együtt létezni – egyidejűleg békében és mégis örök konfliktusban. Ezt az utat járta be Oidipusz király. Kafka gondolatára visszautalva: a végén képes volt látni önmagát úgy, ahogyan addig legfeljebb csak az istenek látták őt.

Oidipusz király az európai kultúra egyik alapmintáját jelölte ki. Hogy az Európán kívüli kultúrákban létezik-e ez a minta, nem tudom. Európában azonban immár évezredek óta az általa kijelölt kényes egyensúly az egyik legfőbb parancs. Az európai irodalom, képzőművészet vagy zene kánonjai olyan alkotásokból állnak, amelyek a *gnóthi szeauton* és a *méden ağan* kettős parancsának tesznek eleget. Az önismeretre szólítanak fel, s közben azt a tapasztalatot közvetítik, hogy egy pontra eljutva az ember saját Énje túlpartján találja magát, ahol felismeri az Idegent.

A metafizika élménye ez: ott találni rá magamra, ahol a saját idegenséggel szembeesülök, azzal, hogy van valami, amit soha nem fogok tudni uralni, valami, ami mindig nagyobb nálam, és ami ugyanakkor mégis minden pórusomat, a teljes lényemet áthatja. Ez az élmény bárkit bármikor utolérhet. Elég akár egy tükör elé állni és önmagunkat nézni. De néha egy táj látványa is elegendő, vagy egy felkavaró élmény, egy lebilincselő arc, vagy elég elmélyedni Beethoven valamelyik késői vonósnégyese hallgatásában, meghallgatni Mahler *Dal a földről* című dalciklusának utolsó darabját, *A búcsút (Der Abschied)*, s az ember sejteni kezdi, hogy a lénye, amiben olyan maradéktalanul otthonosan érzi magát, mennyire elenyészően apró töredéke csupán annak, ami körülveszi őt – nevezzük ezt kozmosznak vagy univerzumnak. Meggyőzően mutatta be ezt az európai irodalom egyik

jelentős verse, François Villon *Ellentétek balladája* című nagy költeménye: bármit tartogasson is az ember számára az élet, az olyan, mint egy vékony hártya, amely bármikor beszakadhat, s az ember máris egészen máshol találja magát, mint ahol remélte. Vagy ahogyan Rilke írta *Az utolsó* című költeményében: „Mert mit a világba / kienged e kéz, / elvész, / akár hullámhegyen állna / az egész” (Csorba Győző fordítása). Az európai kánon nagy művei két és fél évezreden át ezt a metafizikai élményt tartották életben. Ebben rokonai egymásnak Tiziano, Rembrandt vagy Francis Bacon portréi, Monteverdi, Händel és Mozart operái, Beethoven, Schönberg vagy Sosztakovics vonósnégyesei, nem szólva az irodalom nagy műveiről. Ez a rengeteg egymástól alapvetően eltérő mű közös abban, hogy mindegyik az említett metafizikai nyitottságot tartotta ébren. Az lett a kánon része, ami ennek eleget tett. Ami pedig nem, arra az örök feledés várt.

*

(*A gyorsaság szelleme*) Az amerikai irodalomkritikus, Harold Bloom 1994-ben összeállított egy listát *A nyugati kánon* cím alatt. Huszonhat szerzőt sorolt fel, Dantétól Samuel Beckettig, Shakespeare-től Joyce-ig. A lista azóta is heves viták tárgya. Miért hiányzik Thomas Mann? Miért nincs ott Dosztojevszkij vagy Racine? Hol van Musil vagy Baudelaire? És így tovább. Egyvalami biztos: a huszonhat felsorolt szerző közül senkit nem akartak a vitázók kihúzni. A hiányzók listája az, ami vita tárgya. Húsz-harminc nevet biztosan hozzá lehetne még tenni Bloom listájához, hogy teljes legyen a kánon, amely nélkül az európai irodalom elképzelhetetlen. Legalábbis a huszadik század derekáig. Ugyanis minél közelebb kerülünk a saját korunkhoz, annál képlékenyebb lesz a lista, annál bizonytalanabb, mi is kerüljön fel a listára. Bloom 1994-ben Nerudát és Borgest is betette a listába. Ma már nem biztos, hogy felkerülnének. Mivel, ha eljutunk napjainkhoz, teljes a bizonytalanság. Sőt a káosz. Hiszen bármerre nézzünk, sikerlisták próbálják meggyőzni az olvasókat arról, hogy ki a „legnagyobb”, a médiumok havonta jelentik be és ünneplik minden idők „legjelentősebb”, „legdrámaibb”, „legfelkavaróbb” regényét. Hónapról hónapra követi egyik a másikat, az igényes olvasó pedig egyre elveszettebbnek érzi magát. Mintha egy hatalmas tengerár vagy egy cunami ellen kellene helytállnia. És ezen az sem segít, hogy tudja: vannak még pár ezren, akik vele együtt nem akarják a napi sikerlistákhoz szabni az ízlésüket. De mit jelent pár ezer ember milliók és milliárdok ellen! Persze, vigasztalhatja magát: Dante *Isteni színjátékát* generációról generációra biztosan nem olvasta el Európában több mint ezer ember, s mégis kiállta az idők próbáját és ma is az európai kultúra egyik alapművének számít. Olvasáson ez esetben nem a gyors átlapozását értem, hanem az elmélyült tanulmányozását, amilyen elmélyülten kellene tanulmányozni egy gótikus székesegyház bonyolult szerkezetét is, hogy sejteni kezdjük azt az átfogó létszemléletet, amelynek birtokában az egykori építészek leültek a tervezőasztaluk mellé.

De kinek van ideje ilyen alapos tanulmányozásra, hangzik a válasz. És valóban, ki az, aki nap mint nap órákon át képes Dantét olvasni, s közben minden részletnek, minden névnek, minden epizódnak utánanéző. Márpedig enélkül a mű mérhetetlenül bonyolult szerkezetét is nehéz érzékelni. Végül pedig, ha e szerkezet körvonalazódni kezd, akkor az egész már nem bonyolult rendszerként tornyosodik az illető fölé, hanem hibátlan univerzumként, amely oly egyszerű és átlátható, mint amilyen egyszerűek (és közben mégis mindennél bonyolultabbak) a transzcendencia és a metafizika nagy kérdései. Igen, kinek van erre manapság ideje (feltéve, hogy az illető nem hivatásos Dante-kutató)? Szinte senkinek. De vajon régen több ideje volt az embereknek? Virginia Woolf szerint a 18. század regényírói még lassabban járó órával mérték az időt. Lassabban teltek a napok, lassúbb volt az évszakok váltakozása, emiatt hosszabbak voltak az évek is. Ám a 19. századba át lépve, amikor a gyorsaság szelleme hódítani kezdett, egyre általánosabb lett az idő rövid-

sége miatti panasz. Egyre gyorsabb lett a civilizáció. És ezzel együtt egyre kielégületlenebb. A gyorsaság mögött rendszerint észrevehető a mohóság. Ez pedig nem arra irányul, hogy egyre intenzívebbé tegyem az életet, hanem hogy egyre több mindent halmozzak fel magam körül, egyre jobban belefotjsam magam a megszerezhető dolgok áradatába. A cél nem az, hogy egyre közelebb jussak önmagamhoz (*gnóthi szeauton*), hanem ellenkezőleg: hogy megfeledekzzem magamról. És ezzel párhuzamosan az, amit műveltségnek lehet nevezni, egyre inkább az információk halmazának adta át a helyét.

A műveltség azonban nem felhalmozott tudást, nem gyorsan megszerezhető ismeretanyagot jelent. Még csak az sem elegendő hozzá, hogy az európai kultúra kanonizált kincseit elolvassam, meghallgassam vagy megnézzem. A műveltség mindenekelőtt életvitel, látásmód. Valami olyasmi, aminek a 18. században, a Felvilágosodás korszakában volt igazi jelentősége. Akkor, amikor az európai kultúra előtt még nyitott volt a jövő, és e jövő ráadásul ígéretesnek látszott. A 18. század még a lehetőségek százada volt; Európa sokféle irányba fejlődhetett. És ezzel együtt a kultúra is. Maradéktalanul leírni a világot, megfejteni mindent, a végére járni minden kérdésnek, nem hagyni semmilyen homályt: ennek vágya mozgatta a Felvilágosodás egyik legnagyobb vállalkozásának, az 1751 és 1780 között kiadott *Nagy Francia Enciklopédiának* a szerzőit és szerkesztőit. Ez a 35 kötetből álló hatalmas tudásatlasz univerzális kívánt lenni. Nemcsak a tudást akarta egyetemessé tenni, hanem a tudás révén velnelni is akart.

Am ahogyan gyorsult az idő és a történelem, azzal arányosan vált egyre gyorsabbá a felhalmozott tudásanyag örökös újjászervezése is. Ami egyik nap még tudásnak számított, az másnapra már érvényét veszítette. Ha pedig ilyen gyorsan változik az, amit tudni kell, akkor a műveltség fogalma is gyökeresen módosul. Azzal párhuzamosan, ahogyan az ipari termelés és a kapitalizmus az élet minden területét behálózta, ahogyan minden kezdett felgyorsulni, a cél egyre inkább az lett, hogy inkább igazodni kell a már meglévőhöz, semmint újrendezni a világot. Goethe *Vonzások és választások* című regénye 1809-ben jelent meg, s ebben az egyik szereplő, Eduárd így panaszodik: „Épp elég baj az, hogy manapság semmit nem tanulhat meg egy egész életre szólóan. Az elődeink még tarthatták magukat mindahhoz, amit ifjúkorukban megtanultak; nekünk azonban ötévenként újra kell mindent tanulnunk, ha nem akarunk kijönni a divatból (Mode)” (Vas István fordítása). Eduárd a divat hatalmának van kiszolgáltatva. Emiatt kénytelen ötévenként új ruhát öltetni. De nemcsak a külsejét kell az elvárásokhoz igazítania, hanem a belsőjét is – a gondolkodását, az ízlését. A gondolatainak, véleményeinek, tapasztalatainak is új szabásmin-tához kell igazodniuk. Egyszóval a szellemének. Ötévenként mindent újra lehet kezdeni. Az a tudás azonban, amelyet ötévenként át kell alakítani, nem feltétlenül jelent műveltséget. Persze nem vitatható, hogy lehetőséget nyújt az embernek a tájékozódásra a jelenben. Biztosítja, hogy szót értsen azokkal, akik szintén ötévenként mindent újratannak. Bekapcsolja őt egy áramkörbe. De közben meg is fosztja sok egyébtől. Az egyéni kreativitás tapasztalatától. Annak élményétől, hogy ha a kultúra addigi nagy eredményeit magáévá teszi, akkor ezzel a szabadsága, az egyéni hatóköre nő. A 19. században az egyéni szabadságot és kreativitást egyre látványosabban szorította ki az egyformaság, az uniformizáltság, ami a század egyik nagy találmányának, a tömegtermelésnek a velejárója. 1833-ban *A hírneves Gaudissart* című elbeszélésében Balzac már ezt írta: „Századunk egybe fogja kapcsolni a magányos erő kifejtést, mely bőven hozott létre eredeti alkotásokat, a közös, de egyszintű erő kifejtéssel, szabványosítva és tömegestül piacra ontva a termékeket, engedelmessé a társadalmak végső eszméjének, a központosítás gondolatának” (Fordította Bókay János). A kulturális tömegtermelés, a kulturálisan is érvényesülő uniformizálás ekkoriban gyorsult fel olyannyira, hogy a 19. század második felére a műveltség helyett Európa-szerre mindinkább az információk megszerzésére, s ezzel együtt a halott tudásanyagra került a hangsúly. Az általános felgyorsulás és a kultúrára is

kiterjedő tömegtermelés a végső horizontot immár abban jelölte ki, ami elérhető, megszerzhető, ami a gyakorlati életvitelben alkalmazható. A kultúrában pedig olyasmire van szükség, ami a közízlést kielégíti, s nem ő teremt elvárásokat, hanem ő próbál a legprózaibb elvárásoknak megfelelni. Egyre többen a pillanatnyi tudásanyag megszerzését azonosították a műveltséggel. Ami korábban eszköz volt – az ismeret, a tudás, az információ –, az céljá változott. A művelt polgár, a „Bildungsbürger” helyét egy új típus vette át, amelyet Nietzsche így nevezett el: művelt nyárspolgár, „Bildungsphilister”.

*

(*Horizontális vágyak*) Harold Bloom kánonja, még ha sok alkotó hiányzik is belőle, arra figyelmeztet, hogy azok az alkotások állták ki az idő próbáját, amelyek fenntartották és őrizték az említett metafizikai kérdések iránti nyitottságot. Az európainak nevezhető kultúra a metafizikai kérdések iránt megnyíló ember megszületésével kezdődött. És ennek az emberfajtának a lassú eltűnésével párhuzamos a hanyatlása is, amely a második évezred végére határozottan felgyorsult.

Az olasz filmrendező és író, Pier Paolo Pasolini az 1970-es évek elején így diagnosztizálta a korszellemet: „A népszerűtlenség veszélye félelmetesebb volt, mint az igazság ősi veszedelme. Másrészt a magas kultúra is méltó volt a kor szelleméhez: belső felépítése teljesen pragmatikussá vált, az intellektuális produktumok is csak termékek voltak, mint bármi más, a siker vagy sikertelenség határozta meg őket... Az egyedüli valóság, ami az igazság ritmusával, lihegésével pulzált, a pénz védelmének, s az új hatalom számára létfontosságú régi intézmények... megtartásának és mindenekelőtt a fogyasztandó javak termelésének könyörtelen igazsága volt” (*Olaj*, Puskás István fordítása). Pasolini egy olyan jelenségre figyelmeztetett, amit Virginia Woolf már az 1930-as évek elején észlelt, amikor az úgynevezett „middlebrow culture”-ra felhívta a figyelmet: ez a fajta kultúra látszólag szembeszegül a 19. század eleje óta egyre terebélyesedő populáris kultúrával, de közben mégis meg akarja tartani azt a széles befogadó közeget, amely a populáris kultúrát fenntartja. Így alakult ki az, amit azután Clement Greenberg (*Avant-garde and Kitsch*, 1939) vagy Dwight Macdonald (*Masscult & Midcult*, 1962) nyomán midcultnak neveztek el, és ami a tettetés és szimuláció művészetének nevezhető: a befogadónak megadni azt az illúziót, mintha „magas művészetben” részesülne, de közben maradéktalanul eleget kell tennie a művészeti tömegtermelés által ébren tartott elvárásoknak.

Greenberg vagy Macdonald a hitelességet, az autentikusságot hiányolta a midcult művészi termékeiből. Ehhez hozzátennem: a midcult mesterséges elvárásoknak igyekszik megfelelni. A metafizika utáni eredendő emberi éhséget mesterségesen ébresztett álhiányok sokaságával takarja el. Az európai kultúra két és fél évezredes hagyományát megtagadva a figyelmet nem az ember egzisztenciális szabadságára, törekénységére, a létezés rejtélyére irányítja, hanem ellenkezőleg, éppen elterelni igyekszik róla. A lengyel költő, Adam Zagajewski „vertikális honvágynak” nevezte az embernek a metafizika utáni vágyát. Ez anakronisztikus egy olyan világban, amely kizárólag horizontális vágyakat gerjeszt és az áruk, a megszerzhető javak végtelen sokaságába igyekszik belefojtani az egész civilizációt. A midcult a „horizontális vágyakat” elégíti ki, s a magas művészet vitathatatlan arisztokratizmusával ellentétben az információk és az elérhető tudás állítólagos demokratizmusát hangsúlyozza. Mi lett ennek az eredménye? A nagy európai irodalom hagyományát az egyszer használatos könyvek áradata váltotta fel, amelyek egyedüli értékmérője az eladott példányszám nagysága, ahogyan a televíziós csatornák műsorainak készítői is a nézők számát tartják a leginkább szem előtt.

*

(*A mindentudás vágya*) Mindenki mindenhez férhessen hozzá: e demokratikusnak látszó követelés a klasszikus értelemben vett műveltségre nézve is végzetesnek bizonyult. Az egyedi igény szerint kialakított saját könyvtár helyett a „világkönyvtár” lett a bűvös jelző. Ez több szempontból is újszerű. A világkönyvtár egyrészt – nevéből következően – mindent tartalmaz. Másrészt mindenki számára hozzáférhető. Harmadrészt pedig nem épületekben, könyvtári termekben, polcokon található, ugyanis virtuális: mivel digitalizálva van, kizárólag akkor van jelen, ha előhívom. Ma az internet látszik e globális műveltség ideális otthonának – és eszközének. Úgy tűnik, mintha a Felvilágosodás nagy álmát az egyetemes műveltségről ez valósítaná meg. Valójában azonban nem műveltséget biztosít, hanem feldolgozhatatlan tömegű információt. Amely befogadhatatlan. Az interneten minden szöveg egymás mellett van, minden zene egyszerre hívható le, és aki ebben él, annak nem kell keresgélnie, minden kéznél van. Az abszolút jelenbeli pillanat az egyedüli otthona. A kultúra immár nem vertikálisan, hanem horizontálisan terül szét, s emiatt az a történeti tudat is egyre halványabb lett, amely nélkül kultúra nem létezik. Kultúra helyett áttekinthetetlenül hatalmas adatmennyiség áll a rendelkezésünkre, ami nem életminőséget kínál, hanem ellenkezőleg: az élet elsőkélyesedését, ami világszerte a számítógépek, az okostelefonok és a tabletek képernyőire szegezett üveges tekintetek egyformaságához vezetett.

A mindentudás ősi vágyának sajátos perverz megvalósulásának lehetünk szemtanúi. Mindent megtudni, mindent megismerni – ennek vágya akkor születhetett meg, amikor az első ember a csillagos égboltot nézve ráébredt önnön kicsinységére. A teljesség képzelet elképzeltetlen annak belátása nélkül, hogy csakis korlátok közé zárva lehet gondolkodni róla; nem merülne fel, ha az ember nem szembesülne azzal, mennyire rövidre szabott az, amit életként ajándékba kapott. Az ember – sorsa töredékessége miatt – ősidők óta a teljességre vágyik. Minden szeretne lenni, éppen azért, mert nem lehet minden. Egyedül egy isten vagy az istenek képesek erre, véli. A teljességet, a totalitást azonban még egy isten sem képes látni vagy befogadni, mivel ő maga is része a totalitásnak, írja majd Sartre *A lét és a semmi* című művében. A totalitás ugyanis mindent felölel, hozzá képest semmi nincsen „kívül”. Ha Isten képes lenne rá, hogy lássa a totalitást, akkor ez már nem lenne totalitás. „Éppoly kevésbé vagyunk középpont, mint bármilyen más pont az univerzumban”, írta Giordano Bruno. Az Ismeretlen hatalmas óceánja vesz körül minden élőlényt, s ebből az óceánból soha nem vezet út a biztos és szilárd partra. Nietzsche azt írja, hogy ha az ember egy csoda folytán szót tudna érteni a szűnyoggal, akkor látná, hogy az a mindenség repkedő centrumának hiszi magát, s éppúgy büszkeséggel tölti el annak hite, hogy körülötte forog az egész világ, mint az embert. Az ember persze nevet a beképzelt szűnyogon, s ha az felé száll, egyből le is csapja. De nem így csapja-e le őt is egy „vaksi kéz”? Ezt már William Blake, a költő mondja, aki *A légy* című költeményében az ember és a légy sorsát hasonlónak látja: mindkettőjük élete töredék csupán a mindenséghez képest.

Az internet erre kínál megoldást – látszólag. Azt ígéri, hogy biztos fogódzót nyújt, végérvényes, megingathatatlan tudást. De ez hiú ígéret. Akik a világhálót szilárd fogódzónak hiszik, nem veszik észre, hogy egy vékony pókhálóba kapaszkodnak. A feldolgozhatatlanul sok digitális adat elvben teljességet ígér ugyan, a gyakorlatban viszont szellemi elsivárosodást, ami egyre gyakrabban vezet kiégéshez – világszerte szaporodó *burn outhoz*. Ahogyan sokasodnak az információk, úgy növekszik az éhség, amit maguk az információk gerjesztenek, és amit semmi nem tud csillapítani. Tantalosz mítosza soha nem volt olyan aktuális, mint manapság, amikor a szellem egyre kiéhezettebb, és közben egyre kevésbé talál magának táplálékot. Az utóbbi évtizedekben ezért is hálózta be olyan sűrűn a glóbuszt a szórakoztatóipar: már csak ettől lehet remélni az éhség csillapítását. Mintha minden összeesküdött volna, hogy a metafizikai élménytől örökre búcsút vegyen

az emberiség. Könyvlisták, lemezlisták, filmlisták: a kultúra világszerte egy hatalmas múzeumi giftshop benyomását kelti, ahol minden „művészi”, és semmi nem igaz. A műveltség mindig is egyfajta tartósságot, maradandóságot sugallt. Ma azonban ennek pusztá gondolata is nevetségesnek hangzik. Az örökkévalóság helyett a soron következő könyvvásár, az újabb kiállítás vagy az éppen esedékes fesztivál a végső időhorizont. Nem marandandónak, hanem áramvonalasnak, könnyen fogyaszthatónak kell lenni. Egyetlen szóval: divatosnak. Amitől a szórakoztatóipar és a „magaskultúra” ijesztően kezd hasonlítani egymáshoz.

Általános a panasz, hogy a mai fiatalok, az úgynevezett Z és Alfa generáció tagjai mennyire keveset olvasnak és művelődnek. Pedig ők is kitöltik a napjuk mind a huszonnégy óráját. Sőt megkockáztatom: intenzívebben elfoglalják magukat, mint a megelőző, X vagy Y generáció tagjai, nem szólva arról a generációról, amelyhez én is tartozom, és amely még kizárólag az analóg technikák környezetében nőtt fel. Ez az intenzív elfoglaltság azonban az idő felaprózásával jár együtt, ami a figyelem szétforgácsolódását eredményezi. Lessünk meg egy mai fiatal: két-három percnél nem bír ki többet anélkül, hogy ne nézne rá a telefonjára, ne pillantana oda a számítógépe képernyőjére. Ha ugyanis nem tenné, akkor fennáll annak veszélye, hogy kiesik a digitális univerzum hálójából. A pszichológusok egyre többet foglalkoznak azzal, hogy a figyelemnek a percenkénti megszakítása milyen káros következményekkel jár. A koncentrációra való képtelenség és a pszichés irritabilitás egymást erősíti és fokozza. S mindeközben egyre gyorsabbá is válik minden: az ingerek pillanatonként váltják egymást. Nem csoda, hogy Dante tanulmányozására már nincsen idő. De nem csak őrá, aki mindig is valóban nehéz falat volt. Nincsen idő a nála sokkal könnyebben befogadhatókra sem. Az jöhet csak számításba, ami igazodik az idő felgyorsulásához, az óramutatók egyre sietősebbé válásához, a koncentráció kialakulásához. Coelho & Co. a 20. és 21. század győztesei. A 18. században is voltak persze hozzájuk hasonló írók, és a 19. század is tele volt velük. De más volt a helyi értékük: pontosan tudta mindenki – maguk a szerzők is –, hogy a „ponyván” a helyük, s eszükbe nem jutott volna, hogy a kultúra fenntartójának és képviselőjének tartsák magukat. Nem így a 20. században. E szerzőknek a helyi értéke alapvetően megváltozott a kultúrán belül: nem ők szorultak defenzívába, hanem ellenkezőleg: az a kultúra szorult védekező állásba, amelynek befogadásához idő és lassúság kell, amely igényli a koncentrációt, és amely megnyitja a kaput a legveszélyesebb vállalkozás előtt: az önismeret előtt. Ezzel magyarázom, hogy az X és Y generáció mentalitása az egész világon uralkodóvá és meghatározóvá vált – a náluk korábbi generációk számára is. Az általános infantilizálódásnak vagyunk tanúi. A fiatalok egyfolytában a telefonjaikat és tableteiket nyomkodják. De vajon nem ugyanezt teszik a felnőttek is? Nem egyszerűen gyerekeseké válnak a felnőttek, hanem megpróbálják elhagyni a saját generációjuk szabályrendszerét és egy másik generációhoz próbálják átszabni magukat.

*

(*A műveltség gyilkosai*) E folyamat visszafordíthatatlannak látszik. Akik a legradikálisabban szegülnek szembe vele, azok is a foglyai. Én a magam részéről végleg leszámoltam annak illúziójával, hogy a klasszikus értelemben vett műveltség valaha is visszanyerheti a jogait. Az életvitel minőségének a fenntartásához, amely a valódi műveltséget jelenti, egyre nehezebb ragaszkodni. A műveltség a tartalmas élet szinonimája. Az előfeltételei közé ma az is hozzátartozik, hogy próbálok védeni magam attól a mesterségesen gerjesztett kép- és információdömpingtől, amely totális alkalmazkodást vár el tőlem. Kérdéses persze, hogy maradt-e még az életnek olyan érintetlen területe, ahová sértetlenül vissza lehet húzódni. A műveltség helyét átvette valami, amit nem lehet sem műveltségnek, sem

általános tudásnak nevezni, hanem az információk és a képek előtti kapitulációnak. A 21. századra nemcsak a „Bildungsbürger” tűnt el, hanem a „Bildungsphilister” is; a helyüket az „Informationsbürger” vette át. A műveltség pedig, ha mégis rábukkanni a nyomaira, utóvédharcot folytat s a katakombákba szorult vissza. A nagy nyilvánosság előtt, az agorán vállalhatatlan lett. Nietzsche örültje fényes délelőtt lámpást gyűjtött, a piacra rohant és közben ezt kiabálta: „Istent keresem! Istent keresem!” Napjaink örültje ezt kiabálná: „A műveltséget keresem!” S azután így kiabálna tovább: „Megöltük a műveltséget, ti és én! Gyilkosai vagyunk mindannyian!”

*

(A *gyermek pillantása*) Belenyugodjunk ebbe? Nem. Van kiút ebből a helyzetből? Aligha. A világ kerekét nehéz bárkinek is visszafelé forgatnia. Az egyetemes infantilizálódás mindent elsöprő tengerárként fenyegeti a két és fél évezredes európai kultúrát. Ez ellen védekezve én a magam részéről már csak egyetlen lehetőséget látok: egyéni szigetek kiépítését. Érdekes módon ebben a gyerekek vannak segítségemre. Amit előbb infantilizmusnak neveztem, az természetesen nem a gyermeki állapotba való visszaesést jelenti, hanem szellemi perverzítást. A felnőtt a felnőtté válás eredményét féltékenyen őrizve próbál úgy tenni, mintha... Csak a felnőtt tud infantilizálni, a gyermek soha.

A gyermek nem az infantilizmusnak, hanem a szellemi nyitottságnak, az előítélet-mentes rácsodálkozásnak a képviselője. Pilinszky János ezt írta: „A gyerekkor tapasztalatlanságában először és utoljára vagyunk az univerzum gyermekei. Rácsodálkozunk egy fára, és elbeszélgetünk vele anélkül, hogy bármiféle összefüggésben elhelyeznénk. A tiszta léttel társalgunk ily módon, a nyelv kifejezhetetlen, nyelv előtti és nyelv utáni szintjén”. Akár a saját négyéves unokámon is látom ezt. Időnként rajtam felejt a tekintetét, és ilyenkor gyakran olyan benyomásom van, hogy ez nem egy négyéves gyerek tekintete. Felnőttebb a saját koránál. De ez nem az évek számát jelenti. A tekintete időtlen, s számomra, aki, mióta csak visszaemlékezni tudok, az időben, annak szorításában élek, ez szinte felfoghatatlan. A gyerek tekintetében olyasvalamit pillantani meg, ami évtizedekkel korábban, életem kezdetén alighanem rám is jellemző lehetett. Ilyenkor egy pillanatra „felszárnnyal a szívem”. „My heart leaps up” – e szavakkal kezdte hasonló című versét az angol romantikus költő, William Wordsworth (Kálnoky László fordításában: „megdobban a szívem”), s ezzel a gondolattal fejezte be: „A férfi apja a gyerek” („The Child is father of the Man”). Ilyesmit érzek én is időnként az unokámat figyelve. Eltűnik közöttünk az életkori különbség. Ilyenkor mindketten kilépünk pár pillanatra ebből az ismert és megszokott világból, és annak az „örök tengerárnak” a partján találjuk magunkat, amely az időből is kivetett bennünket. Wordsworth kifejezése ez is, *Óda: A halhatatlanság sejtelve a kora gyermekkor emlékeiből* című költeményéből, amelynél pontosabban és szebben az európai irodalomban soha nem írták le a gyermek és a felnőtt időn kívüli rejtélyes találkozását. A gyermek messziről érkezik ide, közénk, s a káprázató fényárba születik bele. „Gyermekkorunkban a menny vesz körül!” (Ferencz Győző fordítása) A menny azonban, vagy amit menyneinek érez, lassan kezd fogyatkozni körülötte, egyre szűkebbek lesznek a határai: „Már kezdik eltakarni börtön-árnyak / a növekvő Fiút”. Ezzel együtt a gyermek kezdi megtapasztalni az időt, azt, hogy a napok már nem végtelen egyformasággal követik egymást az örökkévalóságig, hanem egyre gyorsabban telnek. Alighanem mindenki számára ez az egyik legfájdóbb emlék, amikor ráébred arra, hogy az idő *múlik*, még ha nem is lehet pontosan megmondani, hogy mikor szembesült ezzel. De e ráébredés emléke, akár egy amputált végtag fantomfájdalma, időnként, váratlan helyzetekben fájni kezd. Olyan ez, mint a bűnbeesés és a Paradicsomból való kiűzetés. Minden ember megtapasztalta valamikor a paradicsomi létet. A paradicsomi állapotot a teljes azonosság jellemzi; még nyo-

ma sincsen az Idegennek. Kilépve innen, s belépve az időbe azonban feltűnik az Idegen, s egyre nagyobb részt kér magának abból, amit az ember önnön azonosságának, identitásának vél. „Lelkeden hamar földi teher ül meg, – írja Wordsworth – / és a szokások is rádnehezülnek, a fagy súlyával, s mélyen, mint az élet!”

Az unokám szemébe pillantva nem egy fiatal és egy idős ember tekintete kulcsolódik egymásba, hanem két olyan emberé, akik közül az egyik még innen, a másik pedig már túl van valamin. William Blake azt mondaná, hogy ilyenkor az ártatlanság (innocence) és a tapasztalás (experience) találkozik egymással. Az ártatlanság az az állapot, amelyben az ember maradéktalanul azonos önmagával, amikor még föl sem merül az a Rimbaud-i gondolat, hogy „Én – az mindig valaki Más”. Amikor híján van minden reflexiónak, de közben mégis teljes birtokában van az én-tudatának. Létezik ilyesmi? Nyilvánvalón nem. Egy olyan ideális mércéről van szó, amit elérni nem lehet, legfeljebb csak megközelíteni. És mégis, emberemlékezet óta örök célként ott lebeg az ember előtt. Ez minden aranykorra vonatkozó mitológiai történetnek a gyökere, beleértve a bibliai Édenkertet is. Az ártatlanság ennek az eszményi mércének a hitét és remélt megtalálását jelenti. Wordsworth szerint a gyermek az, aki e mércében nemcsak hisz, hanem annak birtokában is van. Blake szintén a gyermeket tartja ilyen értelemben ártatlannak. Nem az életkora miatt, hanem a reflektálatlan identitása miatt. „Ki gyermeket kétségre oktat, / Sírjában mindörökre rothad”, írja *Az Ártatlanság Jövendölései* című írásában (Kálnoky László fordítása). A tapasztalás a reflektálásnak, a kételkedésnek a következménye. Reflektálás és kételkedés nélkül azonban nem létezik az ember. Az ember többek között a reflexió által vált emberré. Amikor elkezdett beszélni, gondolkodni és eszközöket használni, távolságot teremtett maga és a körülötte lévő világ között. Ebben a résben, ebben a hasadékban jelent meg először a reflexió, a kételkedés. Amikor az ember először döbönt rá, hogy milyen kicsi a körülötte lévő világ mérhetetlen nagyságához képest. Hogy „örök tengerár” az, ami körülveszi, amiből megszületett és ahová vissza fog térni. A tudattal együtt született meg a reflexió és a kétség, ami a paradicsomi ártatlanság elvesztésének a kézenfekvő jele, az emberbe beköltöző Idegennek a hírnöke. És ahogyan az erendendő bűn azokat is érinti, akik személy szerint ártatlanok, a reflexió és a kétely is mindenkit érint. Az ember erendően reflektáló lény. Ahhoz, hogy megszabadulhasson ettől, Heinrich von Kleisttel szölv, újra kellene enni a tudás fájáról, vissza kellene esni az ártatlanság állapotába, ahol a reflexió szintén ismeretlen. Ez lenne a világtörténelem utolsó fejezete.

*

(Az univerzum gyermekei) A gyermek elmélyült tekintetében ez az utolsó fejezet sejlik föl. És vele persze a legelső fejezet is, az édenkerti ártatlanság. Az a „Nyitott” tükröződik a szemében, amiről a *Nyolcadik duinói elégiában* Rilke azt írta, hogy nem látjuk, mert az emberi szemünk már elzárta a szabad kilátást. De a gyerek még látja. A gyerek az, aki ártatlan tud lenni, mivel van szelleme, anélkül azonban, hogy bezárkózna. Metafizikai ártatlansága irányjelző a felnőt számára, aki tanulhat tőle, hogyan kell elejét venni annak, hogy beleolvadjon a hétköznapi szürke világába. Az esszém elején Kafka mondata kapcsán arról írtam, hogy a tükörbe beletekintve a lényemben ott lappangó Idegen sejlett föl előttem. Az az Idegen, aki nemcsak bennem lakozik, hanem minden emberben ott van, és aki nélkül tudattal, reflexióval sem rendelkezniénk. Neki köszönhetjük, hogy szellemünk van, de neki köszönhetjük azt is, hogy elveszítettük az ártatlanságunkat, a rilkei „Nyitott” iránti érzékenységünket. A gyermek ennyiben ideális mérce: van szelleme, látja azt, ami „Nyitott”, de még nem hasonlott meg önmagával. Nem a tapasztalat világában él, mivel még nem vesztette el az ártatlanságát.

A tükörbe néző felnőtt látja, milyen az, amikor az ember kikerült az Édenkertből. És ilyenkor honvágyat érez a gyermeki tekintet ártatlansága után. A felnőtt a világ foglya, a gyermek még metafizikai lény. Kettejük örökös vívódását, harcát, tragédiáját vagy éppen harmóniáját őrzik az európai kultúra nagy alkotásai, a görög drámaíróktól Beckettig, Villontól Georg Traklig, Gesualdótól Eötvös Péterig, a reneszánsz nagy mestereitől Anselm Kieferig. Tetszés szerint állíthatók fel névsorok, de mindegyik ugyanannak a kánonnak a része. Ez a kánon lehetőséget kínál arra, hogy Pilinszky János fenti idézetéhez visszakanyarodva, szembesüljünk azzal, hogy valamennyien az „univerzum gyermekei” vagyunk. Fontos, hogy a gyermekei, és nem az urai. Mert ha mindenáron az urai akarunk lenni és le akarjuk igazni – márpedig egyelőre minden erre utal –, akkor semmilyen kánon nem fog megmenteni bennünket.